

Arven efter Fridlev Skrubbeltrang

Et bidrag til vor landbo- og landbrugshistoriske debat

af Erik Helmer Pedersen

I. En bondesøn fra Nordjylland og historikerfaget

Historikeren Fridlev Skrubbeltrang (1900-1988) er i vor historie ubestridt blevet tildelt hæderspladsen som landbohistoriens førstemand. Nu på grænsen til et nyt årtusind, forhåbentlig også for *dansk* historie, føles det, som om vi er kommet så meget på afstand af hans tid og indsats, at det kan være på sin plads dels at erindre nye generationer af historikere om hans virksomhed og betydning, dels at forsøge at indkredse, hvorledes han tænkte sig landboernes og landbrugserhvervets historie udforsket og beskrevet. Og sidst, men ikke mindst: Hvorledes kan vi bruge Skrubbeltrangs landbohistoriske forfatterskab til at komme et stykke videre?

I modsætning til de fleste bidrag inden for traditionel socialhistorie med landboerne i centrum var Skrubbeltrangs heuristiske udgangspunkt primære kilder i danske godsarkiver og

lokalarkiver. Han ville så tæt på fortidens aktører som vel muligt.

Målet var at gennemføre en række punktundersøgelser, hvis resultater senere kunne føjes sammen til større helheder. Lokalhistorie i snævrere forstand havde slet ikke hans interesse.

Som søn af en gårdejer fra Bjergby ved Hjørring oplevede Skrubbeltrang i sin barndom og første ungdom livet på landet indefra. Han solidariserede sig livet igennem med landbefolkningen og dens problemer, og han yndede at betegne sig selv som bondestudent. Denne baggrund var ham til største nytte som landbohistoriker, fordi han kunne tolke kildernes udsagn ud fra et indgående kendskab til hverdagen på landet. Han voksede derved op i tråd med det betydningsfulde nybrud, der skete i landboernes erhvervsmæssige og kulturelle hverdagsituation. Grundtvigs tanker om folkeliv og kirkeliv kom via Fridlev Skrubbeltrangs

Erik Helmer Pedersen (f. 1932), cand.mag. i historie og dansk, dr.phil. 1979. Ansat 1968 ved det daværende Institut for økonomisk historie, Københavns Universitet, nu en sektion under Institut for historie. Har især arbejdet med landbrugshistorie og udvandringshistorie og har skrevet flere bøger og artikler om disse emner.

opvækst til at være bestemmende for hans senere livsforløb. Han kom naturligvis selv på højskole og virkede både som historiestuderende og som cand.mag. i historie og dansk som højskolelærer, først hos Hans Lund på Rødding Højskole, senere på Ubberup Højskole ved Kalundborg.

Det historiske studium skulle dengang foregå i hovedstaden, og ved Københavns Universitet kom hans indsats til at ligge. Den historiske kildekritik med dens ubønhørlige krav om nøjagtighed og præcision stemte helt overens med hans egen grundindstilling, og gennem en tæt forening af folkeligt engagement og akademisk skolet stringens skabtes da de bidrag til den historiske litteratur, som gjorde Skrubbeltrangs navn og virksomhed til en institution i sig selv. Han blev virkelig læst af menigmand, også fordi hans forfatterskab ligeligt bestod af akademiske og folkelige bidrag.

De følgende sider skal da ses som et forsøg på at indkredse Fridlev Skrubbeltrangs historiesyn, som jeg i dets ideelle udformning opfatter som en aldrig afsluttet bestræbelse på at gøre vor landbohistorie til en integreret del af dansk folkeoplysning. Ved at læse om historiens gang kunne den almindelige samfundsborger hente den nødvendige viden til at lede sin nutidstilværelse ind i en bedre, mere social retfærdig fremtid. Derved fik man blik for den folkelige helhed og var dermed på vagt over for alle forsøg på at fremme sine

egne interesser på andres bekostning. Historie handlede for Skrubbeltrang dybest set om noget så ophøjet som menneskerettighedserklæringen, om sat til historisk dokumenteret tro på fremskridtets velsignelser. Han var med et fremmedord, han for enhver pris selv ville have undgået, en typisk konsensus-historiker.

I et par tidligere arbejder har jeg argumenteret for at placere hans forfatterskab inden for den retning, som blev grundlagt af den radikale politiker og historiker P. Munch, og som jeg har kaldt "husmandslinjen".¹

Fridlev Skrubbeltrang på sin 75 års fødselsdag. (Nordfoto).

Efter min opfattelse opfatter den radikale historikerretning det som en yderst vigtig opgave for historikeren at skabe baggrund for et fortsat reformarbejde med det formål at udjævne eksisterende forskelle i social og økonomisk henseende. De store Landbo-reformer lod i så henseende husmændene i stikken, og det må da være en af historikerens fornemste opgaver at erindre sin samtid om denne uretfærdighed. En moderne jordpolitik til gavn for husmændene måtte da stå helt i centrum for en historiker som Skrubbeltrang, i hvis ungdom og første manddom en husmandsvenlig jordpolitik var et af tidens brændende spørgsmål.

Jeg har andetsteds forsøgt at konstatere, om hans egne elever og andre historikere med interesse for landbohistorien har arbejdet videre inden for den således angivne ramme.²

II. Den landbohistoriske arbejdsmark i 1930'erne

Husmanden hører til den danske bondestand

Oprettelsen af de danske provins- eller landsarkiver i begyndelsen af dette århundrede muliggjorde den udstrakte anvendelse af regionale og lokale materialesamlinger, som forskere af Skrubbeltrangs type nød godt af. En kildegruppe som præsteindberetninger fra det 16.-18. århundrede muliggjorde f.eks. et nærmere studie over be-

folkningsforholdene på landet, inden de officielle folketællinger begyndte i 1769.

Sammen med godsarkivernes tusinder af arkivpakker påkaldte dette materiale sig hurtigt lokalhistorikernes opmærksomhed, og snart fulgte faghistorikerne efter. Skolemanden Hans H. Fussing (1897-1956) og arkivaren C. Rise Hansen (1911-1997) hørte til den første generation af faghistorikere, som brugte præsteindberetningerne som basis for deres vurdering af det 16. - 17. århundredes landbosamfund.

Efterhånden som et nyt stavnsbåndsjubilæum stundede til, var flere historikere gået i gang med fornyede studier over bondefrigørelsen og dens baggrund. Da de vigtigste resultater herfra forelå, undslap der imidlertid den unge arkivforsker Johan Hvidtfeldt et hjertesuk: Høsten holdt slet ikke mål med udbyttet i 1888.³ Nok var der tilkommet en mængde skrifter herom, men de fleste var skrevet af folk, Hvidtfeldt betegnede som "Amatører", ikke faghistorikere. Heldigvis gaves dog enkelte undtagelser herfra, præsteret af to forskere med stor landbohistorisk indsigt, Hans Jensen⁴ og Fridlev Skrubbeltrang.⁵

Noget nølende måtte Hvidtfeldt erkende, at Hans Jensens disputats om dansk-historisk jordpolitik både var velskrevet og interessant, og at forfatteren på mange punkter gravede et

spadestik dybere end sine forgængere. Desværre traskede han videre i de efterhånden noget udvandede spor ved nok engang at endevende et såre velkendt lovstof, mente Hvidtfeldt. Anderledes forholdt det sig heldigvis med Skrubbeltrang, som ud over at medinddrage husmændenes forhold havde haft mod – og energi – nok til at bruge et ubenyttet kildemateriale som godsarkivernes skifte- og fæste-protokoller. Fremstillingen var holdt i et klart og smukt sprog, og Hvidtfeldt måtte højliggen prise den uhildede og redelige måde, hvorpå forfatteren i modsætning til andre gik til værks.

Hverken i historiker- eller højskolekredse var navnet Fridlev Skrubbeltrang da ukendt. Han havde i flere år været medarbejder ved *Højskolebladet* og her skrevet om forskellige emner, ikke mindst litterære. I det lokal- og kulturhistoriske tidsskrift *Fortid og Nutid* havde man fra 1930'ernes midte kunnet læse en række Skrubbeltrang-anmeldelser af historisk litteratur, deriblandt Hans Jensens bog om dansk jordpolitik.⁶

Selv om anmeldelsen af denne bog gennemgående var ret positivt stemt, indeholdt den også et par reservationer, som vidnede om skribentens store indsigt i det selvsamme kildemateriale, Hans Jensen havde benyttet. Den alvorligste heraf gik karakteristisk nok på den store betydning, embedsmændene ifølge Hans Jensen havde haft for bondefrigørelsen. I debatten

herom deltog ifølge Skrubbeltrang mange andre grupper og enkeltpersoner, ikke mindst godsejere. Desuden burde forfatteren kende mere til de faktiske forhold på landet. Det krævede ikke en større arbejdsindsats at finde frem til mængder af brugbare data om f.eks. fæste- og hoveriforhold, bemærkede anmelderen lidt syrligt. Hans Jensens fremgangsmåde kunne passende sammenlignes med arkivforskeren J.O. Bro Jørgensens studie over forsikringsvæsenets historie, hvor forfatteren efter Skrubbeltrangs opfattelse havde brugt godsarkiverne godt og flittigt.⁷

Værket om den frie, selvejende danske bonde gennem 150 år blev udgivet af "Landbrugsudstillingen 1938. Bogudvalget".⁸ Selv om det i forordet proklameres, at "Hovedpersonen er selve Bondestanden...", handler værket mest om standens opdeling i hovedgrupper med hver sin historie. Ikke færre end godt 40 sider eller 17% er helliget husmandsgruppen og dens udvikling. I indledningen anslås grundakkorden: "Aanden fra 1788" har gennem tiderne været den ubrudte linje, som sikrede kontinuiteten i vor folkelige udvikling. Lige så sikkert udpeges Chr. D. Reventlow som "Bondefrigørelsens Førstemand...".

Beklageligvis har værket ingen noter eller henvisninger i det hele taget, ej heller en kilde- og litetraturoversigt. Indholdsfortegnelsen skitserer kortligt den disposition, som kronologisk

fører skildringen fra det 18. århundredes stavnsbundne og temmelig uoplyste bonde over gårdmandsskikkelsens gennembrud som moderne landbrugsproducent i de første årtier af det 19. århundrede til 1930'ernes kriseplagede landmand. Midterkapitlet "Sociale Udviklingslinjer" udpeger dog ret hurtigt husmandsbefolkningen som en overset gruppe, som blev nødt til at tage sagen i egen hånd for at vinde ørenlyd for sine, som det synes, yderst rimelige krav om ligestilling.

Oplysning og politisk virksomhed er det begrebspar, som skaber dynamik i udviklingen. Sammenligner man Skrubbeltangs analysemetode med Hans Jensens, således som den afdækkes i dennes private bidrag til stavnsbåndsjubilæet,⁹ viser der sig straks markante forskelle.

Skrubbeltang hæfter sig først og fremmest ved de ideologiske og folkelige drivkræfter, hvorimod Hans Jensen interesserer sig nok så meget for de materielle og institutionelle faktorer. Øget oplysning forædler de medmenneskelige træk i landmandens sind, mener Skrubbeltang, hvortil en Hans Jensen kunne have riposteret: Sandt nok, men først og fremmest bliver den oplyste bonde en bedre landmand og en bedre fungerende samfundsborger.

Hvor Hans Jensen ret hurtigt sætter svingploven i jorden og fra plovfuren

udbreder sig om det jyske kvægs påståede forrang, om konjunktursvingningernes betydning og om en Edward Tesdorpf's virksomhed som landbrugsreformator, vil Skrubbeltang fra forsamlingshusets talerstol supplere erhvervsbeskrivelsen med en påpegning af de sociale forskelle i landbosamfundet. Han omtaler ganske vist også Edward Tesdorpf, men mest for at vise begrænsningen i dennes sociale syn.

Derimod er de to forfattere enige om højskolens betydning for bondestandens åndelige og materielle udvikling. Højskolens gennemslagskraft har ifølge Hans Jensen som forudsætning landsbyfællesskabet og dets delvise videreførelse i den gudelige vækelse. Skrubbeltangs ledetråd er her nok så meget virkningerne af den fortsatte reformdebat; der findes stadig sociale skævheder i landbosamfundet, og dem kan kun en forening af øget oplysning og politisk debat ændre afgørende.

I sin jordpolitiske disputats havde Hans Jensen udpeget den bondebeskyttende linje i udviklingen som det mest karakteristiske træk, ikke alene ved reformlovgivningen, men også ved tiden op til de bondepolitiske så urolige 1930'ere. Dette synspunkt delte Skrubbeltang på ingen måde; den danske gårdmand og husmand havde selv formet udviklingen, båret frem af "Troen paa Frihedens og Selvstændighedens opdragende Magt..."¹⁰

Det var ikke tom tale. Spredt ud over de 245 sider var Skrubbeltrang gået tættere på hverdagslivet i landbosamfundet end nogen tidligere forfatter. Det var dette træk, Johan Hvidtfeldt og andre kyndige straks havde bemærket. Den indlejrede skildring af husmandssagens udvikling¹¹ måtte give læseren en stærk fornemmelse af, at et større bidrag fra Skrubbeltangs side var under opsejling. Husmanden bankede på arkivets dør.

Husmandsstanden sættes i mandtal

Henved to år senere forelå resultatet af mange arkivbesøg i form af den 400 sider lange, tættrykte disputats om den sjællandske husmandsstands historie.¹² På grund af begivenhederne den 9. april 1940 aflystes beklageligvis det offentlige forsvar, og i realiteten blev værket aldrig underkastet en tilbundsgående drøftelse af dets uomtvistelige kvaliteter og af de mange forskningsresultater, det indeholder.

Disputatsen vakte alligevel opsigt i vide kredse og placerede med ét slag sin forfatter i forreste geled blandt yngre danske historikere. I en kort, summarisk holdt, men meget rosende anmeldelse præciserede Bro Jørgensen, at man takket været forfatterens minutiøse arbejde med den uofficielle og officielle statistik ikke alene kunne udskille husmændene som en talstærk gruppe i det 18. århundredes landbosamfund, men også placere

dem fast og sikkert i deres ret som en af de vigtigste forudsætninger for landboreformernes gennemførelse.¹³

Læserne kunne dog ikke undgå at bemærke, at værket i høj grad var "materialestyret", som det hedder i moderne, overfladisk historikerslang. Skrubbeltrang havde principfast muret sin skildring op over et fast fundament af kildekritisk sorterede og analyserede enkeltudsagn. Derfor indleder han med et kort kapitel med overskriften "Emne og Kilder" og afslutter med kort opsummering af resultaterne, karakteristisk nok betegnet som "Hovedlinjer".

I sit forord betoner forfatteren, at han gerne vil give et bidrag til en dybere forståelse af den sjællandske husmandsbefolknings udvikling 1660-1800, en programerklæring, som tydeliggøres i indledningen. Den præciseres i afsnit I ved at udskille husmændene fra de øvrige bondegrupper, i afsnit II behandles deres fæste- og afgiftsforhold over for deres arbejdsgivere godsejere og gårdmænd, i afsnit III analyseres deres erhvervsmæssige situation, og i det afsluttende afsnit IV søges de og deres vilkår placeret i forhold til reformdebatten og -lovgivningen.

Ved at sammenholde sognepræsterenes ekstraskattemandtaller fra 1699-1700 respektive 1704-1705 med folketællingen 1769 og med de indberetninger om antal ægtepar m.v., som sognepræsterne blev afkrævet 1771, "de

Oederske Efterretninger”, mener han at kunne konstatere en vækst på 30-40% i den bofaste del af den sjællandske landbefolkning i tiden 1700-1770. For husmandsfamiliernes vedkommende er fremgangen på intet mindre end 80%. Omkring 1700 udgjorde disse husmandsfamilier på Sjælland 42% af i alt 21.145 ægtepar, i 1771 55,4% af 32.541 eller godt 18.000. I et senere afsnit hæves dette tal til 19.000-19.750 for Sjælland-Møn mod 22.500-24.500 i Jylland med Samsø, Fyn-Langeland 7.000-7.500 og Lolland-Falster 4.000-4.250.¹⁴

Det rejser dog visse kategoriseringsproblemer. Hvor de såkaldte “gadehusmænd” forholdsvis let lader sig gruppere i landarbejdere og håndværkere, stammer de såkaldte “inderster” eller knap 1/4 af husmandsbefolkningen fra mindst fire undergrupper:¹⁵ Gårdmandsfolk på aftægt, medbrugere af gårde, faste tjenestefolk og endelig den største gruppe af inderster, de såkaldte “stakler”, dvs. gamle, enlige, syge og fattige mennesker. Karakteristisk for den samlede gruppe er, at de bor til leje hos andre, de bor “inderst”.

Skrubbeltrang diskuterer dog ikke baggrunden for denne befolkningsforøgelse dybere. Skyldes den mon ændringer i fødsels- eller dødelighedstal, og hvilken rolle har ernærings- og sundhedsforholdene spillet? Til gengæld mener han, at den konstaterede vækst i husmandsstanden 1660-1720

foregår i tiden fra 1680 til ca. 1710, hvor der skete mange nye bosættelser. Den enevældige landbrugspolitik forkærlighed for hovedgårdsdriften betød dårligere kår for gårdmændene, og i stort tal måtte de i stedet tage til takke med jordløse huse.

Sideløbende hermed drøfter forfatteren de ændringer, der samtidig sker i tallet på gårde og huse. Et af udgangspunkterne herfor er det posthumt udgivne storværk, Henrik Pedersens *De danske Landbrug 1688* (1928). Heri har forfatteren optalt det antal “gårde” (ejendomme over 1 td. htk.) og “huse” (under 1 td. htk.), som findes i Christian V's matrikel fra 1688. Hertil bemærker Skrubbeltrang, at matriklen svinger, hvad angår tallet på jordløse huse. Ifølge Henrik Pedersen skulle der på Sjælland med Møn og Samsø forefindes 1.601 huse med jord og 3.123 jordløse huse.¹⁶ Ved at inddrage tal fra matriklen af 1662 og præsteindberetninger fra 1657 mener Skrubbeltrang at kunne hæve det sjællandske husantal fra 4.724 til 6.601.

Dertil må føjes en endnu stærkere opgang i det 18. århundrede, især efter 1780. Økonomen V. Falbe-Hansen havde i sit pionerværk om stavnsbåndsløsningen¹⁷ hævdet, at den danske husmandsbefolkning 1787-1801 voksede fra ca. 144.000 til 276.000, ligesom tallet på huse efter hans opfattelse steg med 33.000, især efter 1760. Stærkt polemisk hævder Skrubbeltrang her, at Falbe-Hansen tager

storligen fejl på begge punkter.¹⁸ Ifølge de tre første folketællinger 1769-1781 og 1801 voksede landbefolkningen ifølge senere korrigerede tal fra ca. 683.000 i 1769 til 735.000 i 1801. I perioden 1787-1801 udgør fremgangen knap 8% for landbefolkningen som helhed, men husmændene tegner sig her for en betragtelig fremgang på 25%.

Sociale og økonomiske vilkår for husmændene

I afsnit II behandler Skrubbeltrang husmændenes fæste- og afgiftsforhold vel vidende, at de ældste fæstebreve ofte er ret intetsigende og summariske. Ofte specificeres kun tjenesteforholdet for håndværkere eller fæste folk på godset. Tilgangen til landarbejdergruppen omkring 1700 betød en kraftig stigning i antallet af fæstehuse, men med vedkommende gods-ejers tilladelse kunne en ny fæster leje sig ind hos en bonde. Her boede de fleste inderster, og lejen blev erlagt i penge eller arbejde.

Den erlagte indfæstning udgjorde for husmanden kun et ret beskedent beløb. Desuden ydedes landgilde, efterhånden mest i penge, og som det mest tryk-kende, præsteredes der hoveri (ugedag), som dog efterhånden afløses af en pengeafgift, ca. 3 rdl. årligt. Her gik kron-godset som så ofte før i spidsen. På de private godser afløste husmændene en del af hoveriet med særlige arbejdsydelser såsom at holde opsyn med hegn og led, fungere som brevberere osv.

En del inderster, især gamle og svage, betalte intet for at bo hos en gårdmand, hvorimod yngre folk som oftest ydede arbejde eller penge. Tendensen gik overalt imod at erstatte inderstehuse (-boliger) med fæstehuse, pointerer Skrubbeltrang. På udgiftssiden kunne husmændene også notere et stigende skattetryk, især føleligt gennem familie- og folkeskatten af 31. december 1700, hvortil kom forskellige afgifter til gejstligheden.

Efter 1720 kom husmændene i flertal på mange sjællandske godser, men i ca. 10% af de forekommende fæsteskitter måtte en husmand overtage en fæsteledig gård med den konsekvens, at den hidtidige gårdfæster blev husmand. Pr. tiår skete der mindst 6-7.000 fæsteskitter på sjællandske godser, hedder det. Her ved 4.000 gårdmænd eller deres enker måtte da tage til takke med et hus. En således degraderet bonde kunne dog efter 1750 trøste sig med, at hans fæsteafgifter ikke som i tilfældet med gårdene fulgte med konjunkturopgangen. Desuden ydede kun ca. 3% af de sjællandske husmænd ugedage mod 23% i Jylland og 48% på Fyn.

Da stavnsbåndet blev (gen)indført 1733, var det især de ugifte karle, som måtte lægge krop til den ofte så hårde tjeneste som landsoldat. Ifølge Skrubbeltrang er det kun "et lille Mindretal" af de gifte husmænd og inderster, som blev udskrevet.¹⁹

I afsnit III drøftes husmændenes erhvervsforhold. Landhåndværkerne eller 1/6 af husmandsgruppen var nok de bedst stillede, ikke mindst smeden i "byens hus". De ca. 1.600 husmænd med jord kunne for halvdelen vedkommende brødføde en familie. For småbrugere som for gadehusmænd var husdyrholdet efter Skrubbeltrangs opfattelse det vigtigste. De var dog kun sikret græsningsret, hvis de havde jord i landsbymarkerne. Jordløse husmænd måtte da som regel yde et græsningsvederlag. En støtte for den beskedne familieindtægt kunne være at modtage betalingen som lønnesæd eller andre naturalydelse, eftersom kornprisen fulgte med konjunkturopgangen. Svigtede indtjeningen helt, måtte man enten gribe til tiggerstaven eller modtage fattighjælp.

Skifter efter fæstebønder viser fra omkring 1750 en ret betydelig forbedring af bondeøkonomien, hvorimod højst 1/3 af husmandsboerne kan takseres til over 20 rdl. Den løse gæld kan her virke ret tyngende, og skifteomkostningerne vender den tunge ende nedad. Der var ikke meget at dele for de efterladte, selv om der på forhånd kan være udtaget en del effekter af boet, påpeger Skrubbeltrang.²⁰ Godsejerne var ved alle boskifter mest optaget af at bevare værdier på stedet, så ejendommen kunne drives videre af den nye fæster.

I afsnit IV perspektiveres undersøgelsens resultater på reformdebatten og

-lovgivningen, idet de faktiske ændringer i husmændenes forhold bliver den målestok, hvorefter effekten af landboreformerne måles og vurderes. Trods Skrubbeltrangs ihærdige forsøg på at vise den sociale forståelse, flere reformvenner lagde for dagen, kan det dog ikke skjules, at de fleste i samtiden vurderede husmandssagen som et landarbejderspørgsmål. Godserne skulle sikres den nødvendige arbejdskraft i en tid, hvor fæstebønderne rask væk befriede sig fra hove-riets snærende bånd. Det føles her som en mangel, at Skrubbeltrang ikke nærmere præciserer reformdebattens omfang og dækningsgrad, ligesom sammenhængen mellem debat og reformer ikke diskuteres principielt.

De mange og som det synes ganske "husmandsvenlige" udkast til den berømte §19 i udstykningsforordningen af 23. april 1781 drøftes ret indgående.²¹ Med beklagelse må Skrubbeltrang konstatere, at tendensen hele tiden bevæger sig i retning af at underkende husmændenes mere eller mindre sædvanebestemte græsningsrettigheder. I sin endelige udformning blev det ganske overladt til de implicerede embedsmænd at bevæge godsejere og gårdejere til i muligt omfang at erstatte husmændene de græsningsrettigheder, som blev frataget dem ved den pågældende udskiftning.

Ganske vist søgte statsstyrelsen ved såvel udskiftningen i Københavns amt 1767ff. som ved de senere refor-

mer på krongodset i Frederiksborg og Kronborg amter at tilgodese husmændene, men resultatet faldt lidt pauvert ud. De tillagte huslodder var i de fleste tilfælde noget mindre end de 3 tønder land middeljord, som oprindeligt var målsætningen. I 1795 fastslog man da også ved en rentekammerplakat af 16. maj, at man ikke ønskede at få oprettet flere huse med jord, end hensynet til det stedlige gods- og gårdlandbrug betingede. Bønderne ville ikke afgive mere jord hertil end strengt påkrævet.

Ikke desto mindre konstaterer Skrubbeltrang, at man i 1801 kunne opgøre tallet på sjællandske huse med jord til ca. 12.000, hvoraf de 10.000 var tilkommet siden 1780.²² De fleste nåede dog ikke op på de attråede 3 tønder land, og desuden var jorden ofte af dårlig kvalitet. Da det voksende husmandshoveri heller ikke kom ind under 1799-ordningens beskyttende vinger, blev husmændene placeret i en lidt misundelsesværdig position som en decideret landarbejdergruppe. Selv om en husmand rådede over en jordlod, havde han efter landøkonomen, professor Oluf Chr. Olufsens opfattelse ikke ressourcer nok til at fralukke jordloden et maksimalt udbytte.²³

Holder Falbe-Hansens skøn over en lønstigning på 50-75% i reformtiden stik, bliver en jordløs landarbejder dog næppe stillet meget dårligere end sin fælle med den lille huslod, skønnes det.²⁴ Alligevel fastslår Skrubbel-

trang i sine afsluttende kommentarer, at husmandsstandens lønvilkår forringedes under højkonjunkturen i reformernes kølvand. Det begrundes ikke i en analyse af reallønnen, selv om en sådan nok ville have støttet den fremførte påstand. På den anden side vidner husmandsgruppens vækst gennem hele det 18. århundrede ikke om ekstremt dårlige kår for husmændene. Der savnes her lokalundersøgelser, der kunne vise, hvorledes de forskellige befolkningsgrupper i et givet område indrettede sig efter de forhåndenværende arbejds- og underholdsmuligheder.

“Husmand og Inderste” som et stadigt aktuelt forskningsprojekt

Værket blev godt modtaget overalt. I sin anmeldelse af *Husmand og Inderste* gik Skrubbeltrangs lidt yngre kollega som landbohistoriker Sigurd Jensen (1912-1981) ret grundigt til værks med mange rosende bemærkninger.²⁵ Her forelå et hovedværk i dansk landbohistorie, konstateredes det. Sigurd Jensen fremførte ganske vist nogle indvendinger mod afgrænsningen til Sjælland, til år 1800 som undersøgelsens ydergrænse, til opgørelsen af tallet på inderster og til arkivmaterialets dominans på museums-kildernes bekostning, men det rokkede ikke ved værkets generelle udsagnskraft, kunne han fastslå.

Bogen rummer som vist en mangfoldighed af skarpt tegnede og perspek-

tivrige enkeltanalyser. Værket inspirerer også til fornyede overvejelser på en række punkter. Skrubbeltrang følte dog selv, at der var behov for at få belyst visse ting noget klarere. Ærgerligt nok fik hans senere indlæg i debatten ofte en skarpere og mere polemisk form end vist egentlig tilsigtet. Derfor blev der snarere lukket af end åbnet op for en fortsat debat.

Efter mit skøn kan de fremadrettede forskningsperspektiver i *Husmand og Inderste* opstilles således:

1. Er den valgte afgrænsning – periodisk, geografisk og emnemæssigt – den mest hensigtsmæssige? Der savnes i det hele taget en fyldigere diskussion af værkets opbygning med de fordele og ulemper, som knytter sig til den benyttede fremgangsmåde. Problematikeringen af det bærende hovedtema, husmændenes standshistorie, står heller ikke alt for klart formuleret.

Selv om det er nyttigt at få studeret tingene i et længere perspektiv, savner man en nærmere præcisering af de historiske drivkræfter, der her har været på spil. Her lader Skrubbeltrang kilderne tale uden større forsøg på at konkretisere et overordnet tidsforløb med dertil hørende årsag-virkning-forklaringer. Underperioder som krisen i 1730'erne og kvægpesten i det følgende årti og deres konsekvenser for husmændene behandles derfor lidt for summarisk.

Begrænsningen til Sjælland har u-nægtelig sine fordele, fordi forskningsfeltet trods dets store udstrækning bliver mere overskueligt. På den anden side fremgår det lige så klart af analysen, at den sjællandske landboudvikling på mange måder snarere er undtagelsen end reglen. Selv om der naturligvis tages en række forbehold, står det ikke helt klart, om forfatteren vil gå så langt som til at se Sjælland som et repræsentativt område for hele kongeriget.

2. Kildematerialet udgør ifølge sagens natur ikke en homogen helhed. Det er hentet mange steder fra, geografisk som kronologisk betragtet. Man kan da have sine tvivl om dets repræsentativitet strakt ud i tid og rum. Der savnes med andre ord en forhåndsanalyse af materialet med vægt på dets statistiske repræsentativitet og dermed udsagnskraft. Det ville yderligere skærpe den kildekritiske analyse.

Desuden ville det være særdeles nyttigt, om lokalhistorikere ville påtage sig den opgave at udarbejde detaljerede monografier over flere af de godser, som indgår i Skrubbeltrangs analyse. Sammenhængen mellem fæste- og hoverivæsenet på den ene side og landbrugsvirksomheden på den anden ville da formentlig komme til at fremstå noget klarere. Ud fra sit store personkendskab har den dygtige godsforvalter ganske givet været fuldt på det rene med lokalsamfundets indre opbygning og sammenhæng. Elitebøn-

der og -husmænd har givet fået tilkendt større råderum end de af deres fæller, som voldte bryderier af allehånde slags. Og som derfor blev "forsat".

3. De specifikt socialhistoriske problemkomplekser har betydelig overvægt i forhold til de økonomisk-historiske. Efter mit skøn indebærer det en fare for, at skildringen af husmændenes erhvervs- og indkomstforhold træder for meget i baggrunden. Ud fra en klarere udsondring af husmandsklassens enkelte undergrupper skulle det være muligt nøjere at vurdere husmændenes betydning for landbrugets udvikling i de forskellige underperioder. Der refereres et par gange til Gregers Begtrup's beskrivelser af agerdyrknings tilstand i begyndelsen af det 19. århundrede, men der savnes en grundlæggende diskussion af forskelle og ligheder mellem Skrubbeltangs og Begtrup's respektive synspunkter.

4. I sin indledning betoner Skrubbeltang, at han ikke i større omfang vil polemisere mod ældre forfatteres synspunkter, al den stund, at de ikke har forstået husmandsspørgsmålet rigtigt.²⁶ Som det er vist ovenfor i kritikken af Falbe-Hansen, overholdes dette princip ikke ganske nøje. Ofte gemt bort i noter foretages her en række udfald mod ældre og samtidige forfattere, ikke mindst Hans Jensen, som et par gange bliver gjort til genstand for en særlig "fodnotepolitik" fra forfatterens side.²⁷ Her ligger en spæn-

dende opgave i at analysere Skrubbeltangs holdning til dengang eksisterende forsknings- og skrivetraditioner.

5. Jordspørgsmålet er et centralt emne for Skrubbeltang, både her og i senere værker. Henrik Pedersens tabeller inddrages flere gange, og Skrubbeltang nåede langt i sine forsøg på at fastslå sammenhængen mellem bondebefolkning og ejendomsstruktur. En EDB-baseret undersøgelse af de to udviklingsrækker over tid inden for et nærmere afgrænset område ville sikkert kunne give nogle godt funderede svar på de spørgsmål, som lå Skrubbeltang så stærkt på sinde. Og muliggøre en sikrere klassifikation af de forskellige kategorier af jordbrugere og landbrugsejendomme.

III. 1940'ernes nationale selvbesindelse og landbohistorien

Debat om skiftedokumenter og foldudbytte

Kort før Skrubbeltangs disputats havde den tidligere nævnte historiker, den senere stadsarkivar i København Sigurd Jensen, publiceret en artikel om kildeværdien af det 18. århundredes bondeskifter.²⁸ Her tillagde han disse skiftedokumenter en stor værdi som landbohistorisk kilde, blot man forinden havde underkastet dem en kildekritisk prøvelse.

Ud fra undersøgelser over en række skiftedokumenter mente Sigurd Jensen

da at kunne vise, at den ellers så solide og dygtige Falbe-Hansen generelt opererede med for høje foldudbytter. Sigurd Jensen havde ud fra en analyse af nogle jyske skifter fra tiden kort efter høst beregnet sig frem til så lave tal herfor som 2-3 for rug og byg og godt to for havre, i gennemsnit knap 3 fold, forudsat at udsæden var den samme år efter år. Her blev bestemt intet overskud at sælge, da ét fold gik til skatter og afgifter, ét fold til familiens og husdyrenes underhold og ét fold til såsæd. Bonden tjente i det hele taget ikke ret meget og handlede mest på kredit, mente Sigurd Jensen at kunne konstatere.

Da Skrubbeltrang i sin bog om den danske bonde havde nævnt noget højere foldudbytter for trevangsbrugget: rug $3\frac{1}{2}$ -4, byg 5-6 og havre 4-5 gange udsæden,²⁹ måtte han straks tage til genmæle.³⁰ Formentlig ville Sigurd Jensen ved nøjere eftertanke selv tage en række forbehold i sin vurdering af skifternes kildeværdi, skønnedes det.

Skrubbeltrang ville her pege på tre sæt vanskeligheder ved at anvende denne metode: 1. Den grundlæggende vurdering af boet kunne være foretaget længe før høst, hvorfor man ikke kunne stole sikkert på en dato "efter endt høst". 2. En del af høstudbyttet kunne være udtaget før vurderingen, f.eks. som tiende. 3. Der måtte kunne føres sandsynlighedsbevis for, at den mængde så-

sæd, som blev udtaget af boet, var af samme størrelse som tidligere år.

Vurderingen omfattede ej heller tienden. Desuden måtte man regne med, at der så tidligt som medio september måtte regnes med, at 8-10% af kornet enten var spist op eller solgt. I gennemsnit ville fæstebonden efter Skrubbeltrangs opfattelse avle 4 $\frac{1}{2}$ fold og ikke Sigurd Jensens beskedne tre.

Dermed skulle tingene være sat effektivt på plads. Det næste større problemkompleks, Skrubbeltrang tog op til behandling, var hoverispørgsmålet eller rettere kilderne til hoveriets historie og deres brugsværdi.³¹ For at menigmand kunne følge med, forklarede Skrubbeltrang problematikken meget pædagogisk og kontant formet uden de mange kildekritiske forbehold af typen "tør man vistnok slutte", som stundom kan sætte ens tålmodighed som læser på en hård prøve.

Gruppe for gruppe gennemgår han de forskellige kilder og deres dækningsgrad: generalhoverireglementer i henhold til forordningen af 6. maj 1769, hoveriprotokoller i medfør af forordningen af 12. august 1773, hoverieretterretninger og -foreninger med efterfølgende hoveriforeninger som befalet i plakater af 24. juni og 23. december 1791 (her førsteklases materiale fra ikke færre end 581 godser) og endelig det righoldige materiale, som de sær-

lige hoverikommissioner af 5. juni 1795 havde efterladt sig.

En særlig opmærksomhed vier Skrubbeltrang de oplysninger, som generalhoverireglementerne indeholder om forholdet mellem hoverigørende og hoverifri bønder og husmænd. Hvor man på Sjælland måtte regne med ca. 70% hoverigørende bønder, var tallet for Jylland kun ca. 57%. I Østjylland og ikke mindst Vestjylland var der mange eksempler på delvis hoveri. For 1790'ernes vedkommende var helgårdshoveriet med krav om 200-250 pløje-, spand- og gangdage mest kendt på Sjælland, selv om de sjællandske bønder havde for få folk til at bestride hoveriet.

Afslutningsvis går Skrubbeltrang med et forsigtigt ordvalg ind på spørgsmålet om Chr. D. Reventlows stilling til spørgsmålet om hoveriets eventuelle fastsættelse. I sin hoveribetænkning fra 1788 ønskede denne at fastholde hoveriet, som det efter aftale mellem de to parter var fastsat i vedkommende fæstebrev, "saa vidt det ikke overstiger Bøndernes Kræfter...".

Efter Skrubbeltrangs opfattelse var Reventlow og andre indsigtfulde personer da fuldt på det rene med, at nok havde hovedgårdsdriften, baseret på hoveri, vundet en del siden 1771, men bondegårdsdriften havde nationaløkonomisk betragtet tabt mere derved. Optimistisk slutter Skrubbel-

trang sin redegørelse med at påpege, at bonden let kunne betale at leje mandskab til at udføre det pålagte hoveriarbejde, blot hans indtægter steg. Som de jo gjorde under konjunkturopgangen i 1790'erne.³²

Kildekritik og landbohistorie

Var den ovenfor omtalte præsentation af kilderne til hoveriets historie lettilgængelig for læg og lærd, lå det kildekritiske ambitionsniveau unægtelig noget højere i hans næste afhandling om landbohistoriske kildeproblemer, naturligt nok publiceret i et faghistorisk tidsskrift.³³ Der var i mellemtiden publiceret to artikler, som efter Skrubbeltrangs opfattelse ikke burde henstå ukommenteret. Begge forfattere havde det 16.-17. århundredes præsteindberetninger som grundmateriale, og dermed bevægede de sig (for) langt ind på den landbohistoriske mark, Skrubbeltrang var i færd med at opdyrke.

I sit studie over præstemandtallenes udsagnskraft havde Gunnar Olsen først og fremmest brugt de sammendrag, der findes i i amtsstueregnsskaberne i medfør af forordningen af 11. november 1682 om udskrivning af en halv kop- og kvægskat.³⁴ Oplysningerne herfra sammenføjede han i en statistisk oversigt over kreaturholdet i en række landsbyer i Holbæk amt, Aalholm amt på Lolland, Odense amt, Aakjær amt i Østjylland, Lundenæs-Bøvling amt i Vestjylland og Børglum amt i Vendsyssel.

En sammenfatning af materialet landsdel for landsdel viste utvetydigt, at Sjælland kunne fremvise de største besætninger med 4,8 heste, 5,1 kvæg, 5,1 får og 2,1 svin pr. bondegård. Niveaulet i de andre regioner lå betydeligt lavere i rækkefølgen Lolland, Fyn, Østjylland, Vestjylland og Vendsyssel. I det nordjyske var tallene så lave som 1,4 heste, 1,7 kreaturer, 2,1 får og 0,5 svin.³⁵

Ved at sammenligne disse tal med gårdstørrelserne, udtrykt i td. htk. i de pågældende amter, jfr. Henrik Pedersens tabeller, mente Gunnar Olsen at kunne konstatere en klar overensstemmelse mellem de to talrækker. Gårdene var størst på Sjælland, mindst i Vendsyssel, og det korresponderede ganske godt med besætningernes størrelse de pågældende steder.³⁶

Desuden havde han for en række landsbyer sammenholdt 1682-tallene med tilsvarende oplysninger fra henholdsvis 1678 og 1687. De viste de fleste steder en meget kraftig nedgang i kvægholdet i løbet af 1680'erne, noget som han ville tilskrive virkningerne af misvækst og kvægsyge. Det samme kunne ses på præstegårdene og hovedgårdene i de undersøgte amter, idet dog Vendsyssels hovedgårde kom ind som en klar nr. ét med Sjælland på andenpladsen. Det viste efter Gunnar Olsens opfattelse utvetydigt, at krisen for kvægbruget i 1680'erne ramte dansk landbrug over en bred

front. Ud af dette billede på bondeøkonomisk armod fremstod den sjællandske bonde som en relativt holden og velnæret type i skarp modsætning til sin fattige, jyske kollega.

Et par år tidligere havde C. Rise Hansen fremlagt et studie over bondestandens økonomiske udvikling i det 16.-17. århundrede.³⁷ I denne tidlige periode måtte man ty til præsternes kvægskattemandtaller fra og med 1566, selv om de i mange tilfælde kun var delvis bevaret.

Alligevel kunne man efter Rise Hansens opfattelse foretage en sammenligning mellem det registrerede kvæghold i 105 landsbyer i det sydvestlige Sjælland i de to yderpunkter 1566 og 1657. Det viste klart en tilbagegang, om end af varierende størrelse i 98 landsbyer. Herefter konkluderedes det, at bøndernes kår forværredes fra slutningen af det 16. århundrede. Hovedgårdsdriften slog igennem i denne periode, og ved "vidtdreven Mageskiftepolitik..." blev bønderne pålagt et stærkt stigende hoveri. En statslig udsugningspolitik via stigende skatter forværrede yderligere forholdene, slutter Rise Hansen sin redegørelse.

Denne afhandling tog Skrubbeltrang nu under behandling. Rise Hansens fremgangsmåde kunne efter hans mening ikke stå for kritik. Kildematerialet var nok "smukt" tilrettelagt, men der savnedes ganske en forudgående analyse af kildernes ophavssituation.

Ej heller var der gjort "Forsøg paa sideløbende Behandling, skønt den fordringsfulde Titel dog stiller et rimeligt Krav herom..."³⁸

Ved arbejdet med statistisk materiale "gælder det stort set Knald eller Fald...", præciserede Skrubbeltrang. Man måtte redegøre for sin metode, ikke blot for resultaterne. Her lurede en særlig form for cant (= skinhellig talemåde) på historikeren, før det Skrubbeltrang i pennen. Han plejede ellers at sky fremmedord som pesten. Gunnar Olsens studie over kornhandel i det 17. århundrede³⁹ måtte her stærkt fremhæves som et godt eksempel til efterfølgelse, præciseredes det.

Denne meget positive vurdering må dog ses på baggrund af en stærkt kritisk udtalelse, om end diskret placeret i en fodnote, om samme forfatters netop refererede mandtalsstudie: "Da Gunnar Olsen næppe fastholder sin Opfattelse fra denne ældre Afhandling, hvis Hovedformaal mere var en Demonstration af Kvægskattemandtallenes Indhold end en kritisk Prøvelse af deres Kildeværdi, ser jeg ingen Grund til at belyse dette Forhold nærmere..."⁴⁰

I sin kritik af Rise Hansen (og de facto Gunnar Olsen) udtrykte Skrubbeltrang en stærk skepsis over for disse mandtalsoplysninger, fordi bønderne ganske enkelt frygtede skatteforhøjelser og derfor løj bravt om besættningens reelle størrelse. Kvægskatte-

mandtallene måtte derfor sammenholdes med andre samtidige kilder, først og fremmest skiftedokumenter. Desuden måtte skatternes udskrivningstidspunkt og -måde studeres indgående. Var tallene rigtige, ville vedkommende bondegård simpelthen ikke kunne overleve.

Skrubbeltrangs første kontrolprocedure gik da ud på at sammenligne 1657-kvægskattemandtallene fra 10 sjællandske landsbyer, fordelt på fire len, med andet materiale. Med en anerkendende bemærkning om Rise Hansens forsøg på også at inddrage skiftedokumenter til kontrol gennemfører Skrubbeltrang da en sammenligning af ovennævnte kreaturhold med skiftedokumenter fra 10 bondeboer i Kronborg og Hørsholm len 1655-56. Denne kontrol viser, at skattemandtallene undervurderer det faktiske husdyrhold (heste 3,3 mod skifternes 6,2, kvæg 6,3 mod 7,8 osv.). En tilsvarende undersøgelse fra 1650'erne udviser samme tendens, understreges det.

Der gøres dernæst et par kildekritisk begrundede reservationer over for skifternes udsagnskraft, men hovedindtrykket er, at Skrubbeltrang stort set accepterer de heri indeholdte oplysninger. Efter hans opfattelse var det vigtigt at få fastslået, om en bondegård rådede over 16-18 store kreaturer eller kun 10-12. En tilsvarende undersøgelse af tallene fra kvægskattemandtallene 1677-87 viste stort set

det samme billede som i 1650'erne; hesteholdet var således ansat 50% for lavt i mandtallene, hvorimod kvægholdet ikke helt gav det samme udslag. Set i bakspejlet var han faktisk lidt ked af, at han gennem sin disputats havde forledt så mange til at bruge disse kvægskattemandtaller!⁴¹

Som han så det, rådede en sjællandsk bondegård kort før vinter-slagtingerne over 8 heste, 11 stk. kvæg, mindst 15 får og lam og mindst 15 svin og grise. Men det var ikke et østdansk gennemsnit, betonedes det kraftigt. Synsforretninger, foretaget på Vallø april 1707, viste en gennemsnitsbesætning på 7,5 heste, 2,6 køer, 1,4 ungvæg og 9,1 får, jfr. samtidige skifters 8,7 heste, 3,1 ko, 1,9 ungvæg og 8,7 får. Begge de to sæt kilder var derfor lige anvendelige for landbohistorikeren.

Afslutningsvis placerer Skrubbeltrang de udvundne resultater i et landbrugsøkonomisk udviklingsskema. Svenskekrigene 1657-60 karakteriseres som en kriseperiode, og noget lignende gælder virkningerne af 1690'ernes dårlige høstår, men i almindelighed kunne der næppe påvises nogen nedgang i bondens kreaturhold 1660-1710. Hesteholdets stigning efter 1700 ses som en konsekvens af en øget hoveribyrd. Kvægpesten i 1740'erne udgør et særligt problem. 1746 reduceres besætningerne med 5/6, men genopbygges hurtigt, især på de hårdest ramte godser.

Kvægskattemandtallene kunne derfor ikke bruges til landbohistoriske undersøgelser, da de højst kunne angive "en vis Tendens...", konkluderes det.⁴²

Som forfatter til *Husmand og Inderste* var det klart nok magtpåliggende for Skrubbeltrang dels at fastholde de heri indeholdte synspunkter, dels at udvide og uddybe de kildekritiske redegørelser, afhandlingen indeholdt. Det kan dog nok undre, at han ikke tog større forbehold over for skiftematerialets anvendelighed. Før 1720 er der, som han selv nævner det flere gange, tale om et meget lille og spredt materiale. Man kan også have sine tvivl om dets repræsentativitet, da der da helt klart er tale om velstillede bønder. Desuden ville det være interessant at vide, om de typisk døde "af alderdom", eller om de blev hjemkaldt i en yngre alder.

Skrubbeltrangs bidrag til 1940'ernes nationale historieskrivning

Ikke mindst af privatøkonomiske grunde måtte en freelance-historiker som Fridlev Skrubbeltrang påtage sig en række ting såsom den lidet meriterende og i det hele taget ret utaknemlige opgave at udarbejde fest- og jubilæumsskrifter samt yde bidrag til diverse samleværker og småstykker til *Andelsbladet* og *Husmandshjemmet*.

I Det Classenske Fideicommis' 150-års jubilæumsskrift hævdede han og kollegaen, den senere landsarkivar,

dr. Harald Jørgensen dog det faglige niveau for den slags bidrag ganske betydeligt, eftersom det for størstedelens vedkommende blev skrevet på basis af studier over primært kilde-materiale.⁴³

Skrubbeltrangs bidrag med den noget afslørende skildring af fideicommissets fæstepolitik blev godt modtaget, om end Sigurd Jensen gerne ville have set værket dokumenteret med noter, kildeoversigt m.v. Desuden fandt han skildringen lidt for langstrakt.⁴⁴

Omtrent samtidig havde Skrubbeltrang i *Historikergruppens* række af populærhistoriske skrifter fået publiceret et såre velskrevet værk om den danske husmands historie.⁴⁵ I forhold til disputatsen var skildringen ført op til Skrubbeltrangs egen tid gennem fire kronologisk disponerede kapitler, hvor den fortsatte reformdebat og -politik optager mest plads. Den ansete lokalhistoriker H. K. Kristensen roste bogen.⁴⁶ Den byggede først og fremmest på selve hovedværket om den danske husmands historie *Husmand og Inderste*, betonedes det. Dog ville Kristensen erindre om, at sontringen mellem gårdmænd og husmænd nok var mindre skarp end almindeligt antaget.

Det følgende år supplerede Skrubbeltrang sit husmandshistoriske forfatterskab med at skildre den moderne husmandsbevægelse.⁴⁷ Det afslørede, at han havde gjort omfattende studier i den landbrugshistoriske udvikling

gennem de sidste 100 år. Forklaringen herpå fik man to år senere, da 5. og sidste bind i K. Hansens store værk om det danske landbrugs historie omsider så dagens lys. Knappt halvt inde i det digre værk udskiftes forfatternavnet "Aksel Milthers" pludselig med "Fridlev Skrubbeltrang", hvorefter sidstnævnte over godt 300 sider leverer en detaljeret, indgående og velformet skildring af det danske landbrugs økonomisk-sociale historie ca. 1850-1940.

Jeg har tidligere givet en karakteristik af dette værk.⁴⁸ Ironisk nok minder det i sin opbygning og argumentation en del om Falbe-Hansens Danmarksstatistiske fremstillinger. Rygraden er den officielle statistiks oplysninger om produktions- og afsætningsforhold, bundet sammen med en dybtgående og indsigtfuld kæde af historisk-kritiske ræsonnementer. Nok som den første understreger Skrubbeltrang flere gange⁴⁹ udviklingens jævne, kontinuerlige forløb uden bratte overgange. Den berømte "omlægning" til industrielt landbrug på andelsbasis var foregrebet i de nærmest forudgående årtier, understreges det.

Folkehøjskolen har ifølge Skrubbeltrang en stor del af æren for den danske bondes og husmands relativt høje oplysningsniveau. Ved 100-årsdagen for oprettelsen af den første folkehøjskole i Danmark, Skrubbeltrangs første arbejdsplads Rødning Højskole, havde en af hans studiekammerater, den se-

nere professor ved Danmarks Lærerhøjskole Roar Skovmand, fremlagt et større videnskabeligt værk om højskolerne i Danmark gennem 50 år.⁵⁰

Ud over at anmelde værket – let kritisk – i *Andelsbladet*⁵¹ leverede Skrubbeltrang selv flere bidrag til folkehøjskolens historie. Endemålet blev et selvstændigt værk om bevægelsens historie, senere udsendt i en engelsk og tysk udgave.⁵² Desuden påtog han sig at udarbejde en fyldig oversigt over de vigtigste af de bøger og artikler, der var udkommet i anledning af jubilæet.⁵³

I en fredelig stemt polemik mod Roar Skovmand betones det, at det ikke så meget var den forenede virkning af Ludvig Schrøder og Askov, som standse brandesianismen, den europæiske retning, som det var “Fordom og Uvidenhed... i det danske Bonde-land...”. Desuden anholdes Skovmand for at have underbelyst højskolens engagement i sociale og økonomiske anliggender. Ikke mindst interesserede højskolemændene sig for landbrugets udvikling. Roar Skovmand havde heller ikke fået højskolens forbindelse til den omgivende kulturverden tilstrækkeligt belyst.

De første år efter Befrielsen blev i det hele taget en rig arbejdsperiode for Skrubbeltrang. Ved Hans Jensens tidlige død februar 1945 forelå bind II til dennes omfattende skildring af dansk jordpolitik efter 1810. Der skulle dog

læses korrektur, ligesom der savnedes en række realoplysninger til register og lignende. Dette arbejde påtog Skrubbeltrang sig at udføre for udgiverselskabet Institutet for Historie og Samfundsøkonomi.⁵⁴ Desuden fik Skrubbeltrang udgivet et nyt, stort værk om den danske bonde,⁵⁵ han sammenfattede danske historikers syn på en af Danmarkshistoriens største skikkelser Chr. D. Reventlow i anledning af 200-året for dennes fødsel,⁵⁶ og han fik tid til at være medarbejder ved diverse leksika og fungere som redaktionssekretær på storværket om den danske rigsdags historie gennem 100 år.⁵⁷ Husmændenes historie var heller ikke, som det skal snart blive vist, et færdigskrevet kapitel.

IV. 1950'ernes lukkede universitetsverden åbner sig omsider for Skrubbeltrang

Husmændenes store historieskriver

Skrubbeltrang havde i 1941 søgt et professorat i Aarhus og syv år senere et i København, men begge steder foretrak man en anden ansøger. Claus Bjørn har i sin nekrolog over Skrubbeltrang skildret det ejendommelige forløb, sidstnævnte bedømmelses- og ansættelsessituation fik.⁵⁸ Det glemte Skrubbeltrang aldrig.

Inderst inde var han dog nok klar over, at han ville have haft svært ved at honorere professorembedets udadvendte og ceremonielle pligter. Det

må dog have pint ham endnu mere, at han i et par tilfælde ikke som sit fags førstemand blev udpeget til at være medlem af bedømmelsesudvalg, nedsat til at vurdere landbohistoriske disputatser. Et sådant tilfælde opstod allerede i 1949, da den nysudnævnte professor Aksel E. Christensen, specialist i senmiddelalderens og renæssancens historie, selv gik ind i det udvalg, der skulle behandle Sigurd Jensens disputats om dansk bondeøkonomi i det 18.-19. århundrede.⁵⁹

Når man i dag læser Aksel E. Christensens opposition i en let redigeret form, må man imidlertid erkende, at han havde læst grundigt på teksten, og at den deri indeholdte kritik rummer mange træffende iagttagelser.⁶⁰ Værket sættes dog ikke ind i sin landbohistoriske sammenhæng, ja der tales ikke om landbohistoriske disputatser, men om "bondehistoriske", og der refereres ikke til Skrubbeltrangs forfatterskab, som immervæk havde beskæftiget sig indgående med de herhen hørende spørgsmål. Det nævnes kun, at der siden Hans Jensens værk om jordpolitikken 1936 var udkommet 8 værker af den karakter.

Skrubbeltrang fik dog lejlighed til i et par tilfælde at give sit besyv med om Sigurd Jensens disputats.⁶¹ Han var overvejende positivt stemt, om end ikke alle ting var undersøgt grundigt nok, såsom landgilde- og hoveriafløsningen. De tre sidste kapitler med den fælles overskrift "De rede Penge"

forekom heller ikke særligt velunderbygget, fandt den strenge kritiker.

På den anden side havde Skrubbeltrang i netop denne periode meget andet at gøre end at sidde og græmme sig over det, han med rette opfattede som udslag af akademisk træskhed. Sammen med Kamma Struwe publicerede han et omfattende bidrag til vor Danmarkshistorie,⁶² fik trykt en række artikler i *Højskolebladet* og *Landet*, og i 1952 kunne han fremlægge første bind af sin store husmandshistorie, udgivet i anledning af 50-året for oprettelsen af husmandsforeningernes provinsielle samvirksomheder.⁶³

Var en del af stoffet end velkendt, udfyldte værket et længe næret savn. Her fik den danske husmand sat sig et litterært minde af første rang. Stilfærdigt og dog med en vis patos skildres her husmandens hidtil så forglemte historie, så man for sit indre blik ser den tavse husmandsfamilie komme træt og forslidt ud af sit lille sted på overdrevet og dér til sin forbavelse ser sig selv ophøjet til at være et fuldgyldigt medlem af den danske storfamilie, besunget i kor af digtere som Johan Skjoldborg og Jeppe Aakjær.

To år senere fulgte fortsættelsen på historien om husmanden, nu snarere opfattet som en stræbsom småbruger og landbrugsproducent med et udækket behov for mere jord end som fattig landarbejder. I syv store kapitler etab-

leres en tæt vekselvirkning mellem den menige husmand og husmandsbevægelsen på den ene side og det omgivende samfund på den anden. Efter Skrubbeltrangs opfattelse udmærker den danske husmand og småbruger sig ved at vedstå sine sociale forpligtelser som medborger modsat den liberalistisk sindede gårdmand, hvis erindring om stavnsbåndstidens bondefællesskab i bedste fald er lidt sløret.⁶⁴

Næsten samtidig skrev han for FAO et engelsksproget oversigtsværk om dansk landbohistorie.⁶⁵ Her skildres samspillet mellem landbrugsudvikling, landboreformer og samfundsudvikling på en så overbevisende måde, at værket i grunden er den bedste Danmarkshistorie på et verdenssprog. Ved at indarbejde stationsbyen Vejens historie i skildringen spejles det store forløb meget oplysende og overbevisende i det små. Bogen burde udgives i sin danske urform, da Skrubbeltrang ved at fastholde de store linjer i udviklingen ikke fortaber sig for meget i enkeltheder.

Skrubbeltrang på vej mod lærerstolen

I 1956 blev Skrubbeltrang omsider ansat ved Historisk Institut, Københavns Universitet som lektor i landbohistorie. Han havde ganske vist siden 1942 fungeret i perioder som undervisningsassistent, men nu blev tilknytningen gjort mere permanent. Desuden blev han medlem af et særligt

forskerforum for landbohistorie, oprettet 1952 med C. Rise Hansen som drivende kraft: "Udvalget for Udgivelse af Kilder til Landbefolkningens Historie", senere med navneforandring til "Landbohistorisk Selskab". Skrubbeltrang kom dog ikke ind i selskabets inderkreds, da han i almindelighed var lidt skeptisk indstillet over for udvalgets oprindelige formålsparagraf. Man skulle snarere *benytte* end optrykke den slags materiale, fandt han.

Umiddelbart forud for ansættelsen opstod imidlertid en akademisk krisituation, centreret omkring professor Astrid Friis. Et bedømmelsesudvalg uden deltagelse af Skrubbeltrang havde indstillet, at lokalhistorikeren Holger Munk helt ekstraordinært fik et større værk om den såkaldte "rytterbonde" antaget som disputats.⁶⁶

Denne disposition gjorde Skrubbeltrang gram i hu.⁶⁷ Forfatteren havde nok arbejdet 30 år med et omfattende kildemateriale fra Vordingborg rytterdistrikt, men havde næsten ikke udnyttet det, som efter Skrubbeltrangs opfattelse var det vigtigste af alt, nemlig fæsteprotokollerne. Afsnittet "Bonden som rytterbonde" måtte i konsekvens heraf betegnes som "ensidigt og misvisende...". Nok forsattes 176 bønder i perioden 1722-1738, men Skrubbeltrang havde ved brug af fæsteprotokollerne kunnet konstatere, at der i samme periode tilkom mere end 300 nye fæstere. Årsagen

hertil var meget ofte den tidligere fæsters død, men i halvdelen af tilfældene giftede enken sig med den nye fæster. I mere end 200 tilfælde skete fæsteskiftet ved en godartet forsidelse.

Værst var det dog, at Holger Munk havde brugt såkaldte "tællinger" fra 1719, 1739 og 1768 uden først at stille sig det spørgsmål, om de tre overhovedet kunne sammenlignes. Hartkornsarealet blev jo ændret flere gange undervejs, og det var ikke det samme antal bøndergårde, som indgik i de enkelte tællinger.

Det var "med sorg" Skrubbeltrang konstaterede, at opgaven var "misrøgtet på så vigtige områder som fæstevæsenet og erhvervsforholdene, specielt husdyrbruget...". Forfatteren havde desuden dristet sig til at anføre Skrubbeltrangs kildekritiske generalanalyse fra *Historisk Tidsskrift* 1945 i sin litteraturfortegnelse uden at have studeret den tilstrækkeligt. Han måtte da karakteriseres som "kulturhistorisk samler og skildrer", ikke som videnskabsmand.

Samtidig var Skrubbeltrang i stand til at fremlægge en ny instruktivt holdt artikel om den rette fremgangsmåde ved undersøgelser af denne karakter.⁶⁸ Fremstillingen er mere instruktiv end tidligere, kildegruppe for kildegruppe. Især betones usikkerheden omkring skattemandtallenes oplysninger; her er tale om minimums-

angivelser, og der savnes ofte oplysninger om husmænd og tyende. Kvægmandtallene er kort og godt "stærkt misvisende...". Henrik Pedersens og Falbe-Hansens talserier lider ofte af svære mangler. På Sjælland er der efter Henrik Pedersens opgivelser således langt flere gårdmænd end gårde, medens der i Jylland er mange småbrug. Desuden kunne Skrubbeltrang ikke erklære sig enig med Aksel E. Christensen, når denne ville afvise teorien om et livsfæste i senmiddelalderen.⁶⁹

Fæsteudviklingen måtte følges over 2-3 generationer på samme gods for at få fat på tendensen, afhængig som den kunne være af stedlige traditioner. For vigtige spørgsmål som indfæstning, landgilde og hoveri kunne forholdene variere ret meget fra område til område. At bestemme folks indtægter i datiden var svært. Vigtigst var nok her forbruget af egne produkter samt naturallønnen. Synsforretninger og især skiftedokumenter er de mest pålidelige kilder, landbohistorikeren kan anvende i sine undersøgelser, konkluderes det.

Dette kortfattede referat af Skrubbeltrangs opsummering af de kildemæssige og -kritiske problemer omkring den ældre landbohistorie yder på ingen måde artiklen fuld retfærdighed, men kan forhåbentlig tjene som en antydning af de forskningsmuligheder, som der her og mange andre steder i forfatterskabet åbnes op for.

En ny landbohistorisk disputats havde Skrubbeltrang med i bedømmelsesudvalget: Gunnar Olsens stort anlagte undersøgelse over landbrugsstrukturens udvikling i Danmark i det 16.-18. århundrede.⁷⁰ I dette værk havde forfatteren gennempløjet det central-administrative materiale om oprettelse af hovedgårde respektive nedlæggelse af bøndergårde i nævnte periode, idet der principielt skulle foreligge en officiel tilladelse til foretage den slags dispositioner.

Gunnar Olsen kunne her opgøre tallet for nedlagte bondelandsbyer til ca. 260, hvoraf halvdelen lå på Sjælland, og dermed forsvandt ca. 3.500 bøndergårde. I stedet tilkom godt 400 nye hovedgårde, og her med hovedvægten lagt på Jylland; endvidere blev ca. 650 udvidet. Her var Jyllands førerstilling knap så udtalt, hvorimod Fyn og Lolland-Falster var stærkt repræsenteret. Omvendt blev der nedlagt ca. 400 hovedgårde, i de fleste tilfælde dog ganske små bedrifter.

Skrubbeltrang var nok positivt stemt over for værket som helhed, men kritiserede en række enkeltheder, mest omkring nedlæggelsernes betydning for såvel gods- som bondebruget.⁷¹ Spørgsmålet om Sjællands store overvægt i antallet af nedlæggelser var heller ikke tilstrækkeligt belyst. Mange sjællandske landsbyer med ringe hartkorn gav plads for nye herregårde, påpeger Skrubbeltrang. Der var et svælg mellem bøndergårdenes Jyl-

land og herregårdenes Sjælland, præciseredes det.

Der var i disse år bud efter Fridlev Skrubbeltrang fra mange sider. I 1957 blev han indstændigt anmodet om at skrive et nyt jubilæumsværk for den Den sjællandske Bondestands Sparekasse (nu forlængst opslugt af Unibank).⁷²

Den ingenlunde lette opgave påtog han sig og satte her skildringen af sparekassens udvikling ind i en landbrugshistorisk ramme, der atter holdes op imod den almindelige samfundsudvikling. Problemet over alle problemer i sparekassens ofte så bevægede historie, P. A. Albertis millionbedragerier med Danmarks Landmænds Smørexportforening som redskab, skildres klart og køligt. Desuden indflettes en ganske hård kritik af det ellers så lovpriste sparekassedemokrati.⁷³

Der lægges heller ikke skjul på, at det holdt hårdt at få sparekassen genrejst, selv om pengerigeligheden blandt landmændene under 1. verdenskrig hjalp sparekassen ud over mange klippeskær. Derved kunne den klare sig relativt godt igennem de mange vanskeligheder, som rejste sig under 1920'ernes bratte op- og nedgange, 1930'ernes krisesituation med heraf følgende vanskeligheder for landbruget, 1940'ernes voldsomme vækst på både indlåns- og udlånssiden og 1950'ernes pengepolitiske vanskeligheder under indtryk af en grund-

læggende omdannelse af det danske erhvervsliv.

Udviklingen ses dog mest indefra, og der foretages ikke mange sammenligninger med den øvrige sparekasse- og bankverden, noget som Jens Holmgaard i en ellers meget rosende anmeldelse efterlyser.⁷⁴

V. En ny generation af landbohistorikere

Fæstevæsenet under lup

Hvis man omkring 1960 mødte Skrubbeltrang på Landsarkivet for Sjælland, kunne man næsten være sikker på, at han havde fundet nogle fæsteprotokoller frem. Flere af hans landbohistoriske øvelser havde dette materiale som selve grundstammen i arbejdet med kilderne, og det kan eftervises i de mange specialer og opgaver, som blev resultatet af hans undervisning i denne tidlige del af hans lærervirksomhed.

Fæstebrevet var efter Skrubbeltrangs opfattelse en omfattende kontrakt af såvel økonomisk som social natur. Det skulle først og fremmest sikre godsejeren, at de afkrævede ydelser fra fæsterens side blev præsteret som aftalt. Overholdt fæsteren sin del af aftalen, havde han såvel et retligt som et moralsk krav på at blive siddende på sin gård længst muligt. Det ville i mange tilfælde betyde livsfæste, medmindre han forinden var blevet afløst af sin søn eller svigersøn

subsidiært et andet familiemedlem. I så fald måtte forholdet karakteriseres som familiefæste. Døde han i ung eller yngre alder, kunne enken gifte sig med en yngre mand og på den måde føre familiefæstet videre.

I 1961 kunne Skrubbeltrang fremlægge sine resultater af en undersøgelse af de sociale sider af fæsteforholdet.⁷⁵ Indledningsvis opdeler han det i tre hovedformer: livsfæste (Jylland 45%, Fyn godt 50% og Sjælland knap 40%), godvillig afståelse, som regel forbundet med aftægt (40% vest for Storebælt ellers 30-35%) og tvangsmæssig afståelse, kaldet "forsiddelsesgruppen" i forholdet 4:2:1 for Sjælland-Jylland-Fyn.

Sidstnævnte sted findes kun 8% gårdforsiddere. Her fik bonden i tide etableret et aftægtsforhold, som regel i form af en fæstekontrakt. Det kom især hans enke til gode, omendskønt 1/3 giftede sig igen. Ugifte døtre, invalider og børn kunne også sikres underhold. Bolsteder under 1 td. htk. samt jordløse huse kunne også danne basis for et aftægtsforhold ("husværelse").

Skrubbeltrangs undersøgelse dækker især Jylland, og her specificeres de forskellige afståelsesformer med tilhørende aftægt nærmere. I 2/3 af tilfældene blev landsdelens gårde afstået til en søn eller svigersøn, 3% skyldtes forsiddelse, og i mindre end 1/4 af tilfældene måtte fæsteren på grund af fattigdom afstå gården til en

søn eller svigersøn. På Sjælland lå de tilsvarende procenter noget lavere: 47%-1%-16%.

På næsten 3/4 af de undersøgte jyske godser fandtes familieaftægt, på Sjælland gjaldt det 2/3 og på Fyn mærkværdigvis kun knap 60%. Indfæstningen var til gengæld her 3-4 gange højere end andetsteds eller svarende til 10-12 års karleløn. Ofte skete generationsskiftet på Fyn i to tempi, hyppigt formet som en deling af bedriften, idet den endelige afståelse faldt ret sent. På Sjælland dominerede derimod ægtepars-aftægten uden forudgående trindeling.

Et første resultat af disse undersøgelser blev fremlagt på det nordiske historikermøde i Lund i 1961. Foredraget blev senere trykt i en engelsksproget artikel.⁷⁶ Heri betonedes det stærkt, at bondeselvejet i godssystemets tidsalder kun havde marginal betydning (1-8% af tilfældene). Desuden udførte 25% af selvejerne hoveriarbejde for den godsejer, der havde herlighedsretten til ejendommen.

De fleste fæstere havde principielt livsfæste, men i kun 45% af tilfældene beholdt de gården til deres død. I beregnet enkens videreførelse af fæsteforholdet blev fæsteperioden næppe længere end 20 år, i hvert fald på Sjælland. I dobbelt så mange tilfælde som på Sjælland efterfulgte en søn sin fader på den jyske og fynske fæstegård. Helt frem til 1750 måtte

man i det sjællandske tilfælde regne med 30% forsiddelser. Stavnsbåndet øvede dog ingen nævneværdig indflydelse på disse forhold, betoner Skrubbeltrang.

Det kan ikke nægtes, at Skrubbeltrang først og fremmest beskæftigede sig med *dansk* historie. Hvad der skete uden for en dansk eventuelt en nordisk sammenhæng, syntes ikke at have interesseret ham synderligt. Et blik på hans anmeldelser af historisk faglitteratur fra 1950' og 1960'erne vil kunne dokumentere dette nærmere.

Gennem 1950'erne havde Skrubbeltrang anmeldt en del bidrag til den danske historie, først og fremmest i *Højskolebladet* og *Fortid og Nutid*. Repertoiret spændte her vidt – fra Arups Danmarkshistorie over Gunnar Olsens kulturhistoriske bidrag⁷⁷ til en erhvervshistorisk skildring af andelslagterierne og deres virksomhed.

Den videnskabelige udgave af P. Munchs erindringer fik også et par kyndige – og kærlige – ord med på vejen af én, som havde kendt den radikale politiker og historiker på lidt tættere hold end de fleste i 1960'ernes begyndelse. Gunnar Olsens kulturhistoriske mønstring af træhesten og andre strafferedskeber fra danske herregårde gav Skrubbeltrang anledning til at skrive et lille essay om tugtelserettens historie.⁷⁸ Trods en række eksempler på brug af træhesten ville Skrubbeltrang dog mene, at en omsig-

gribende human indstilling efterhånden bortdømte brugen af torturinstrumentet.

Udenlandsk faglitteratur vandrede dog også over hans skrivebord, først og fremmest den hollandske agrarhistoriker Slicher van Bath's bidrag til den europæiske landbrugshistorie.⁷⁹ Her er Skrubbeltang nok så meget betænkt på at give sine læsere et dækkende referat af van Bath's synspunkter som på at konfrontere disse med danske observationer. Skrubbeltang hæfter sig dog ved, at den ellers så økonomisk-historisk orienterede kollega advarer mod for ensidigt at se prisudviklingen på landbrugsvarer som et barometer for landmændenes indtjening og på befolkningens levestandard. Forhold som ændringer i erhvervsstrukturen, i den sociale lagdeling og i forbrugsvaner må også indtages i en sådan undersøgelse. Desuden er Skrubbeltang i endnu højere grad end van Bath skeptisk over for historiske opgivelser af foldudbytter, især når de, som i dette tilfælde, udelukkende er hentet fra *trykte* kilder.

Traditioner skal også revideres

Forud for Det danske Hedeselskabs 100-års jubilæum i 1966 blev Skrubbeltang bedt om at skrive selskabets historie. Efter nogen betænkningstid sagde han jatak til at løse opgaven og kunne ved jubilæet fremlægge et stort værk på hen ved 500 sider om udviklingen op til 1914.⁸⁰ I fire store afsnit skildres dels hedeopdyrkingens for-

tid, dels Hedeselskabets oprettelse og virksomhed frem til 1. Verdenskrig. Enrico Dalgas' rolle sættes her i et skarpere relief end i andre bøger om selskabets virksomhed. Den voksende bredde i virksomheden skildres rent tematisk, vel at mærke på basis af dybtloddende specialundersøgelser.

I sin anmeldelse af det store værk fremhævede Jens Holmgaard dets mange kvaliteter, idet han udtrykte sin anerkendelse over, at det patriotisk-højstemte tonefald i tidligere værker her havde måttet give plads for en ædruelig holdt analyse af de faktiske omstændigheder.⁸¹

Hvis man f. eks. ved at læse *Det indvundne Danmark* skulle have fået det indtryk, at Skrubbeltang med tiden var blevet noget rundere og mildere i sin udtryksform, måtte man grundigt revidere sin opfattelse ved at læse hans anmeldelser af C. Rise Hansens landbohistoriske bidrag fra denne tid. Når det gælder Rise Hansens udgivelse af nordjyske præsteindberetninger fra det 16. århundrede, tøjles temperamentet så nogenlunde, om end der dog tages en række forbehold.⁸² Skrubbeltang var her som andetsteds ret skeptisk over for pålideligheden af præsternes indberetninger. Det rimede ikke godt med en meddelt tilbagegang i ejendomsantallet, når man på anden måde kunne godtgøre, at der i denne periode tilkom mange mindre landbrugsejendomme, påpegedes det.

Til gengæld lægges der ikke fingre imellem, når det gælder Rise Hansens kommenterede kildeudgave af de såkaldte "udspisningsregistre" fra Ringsted Kloster 1570-1620.⁸³ Her havde Rise Hansen taget klostrets registre over bespiste hoverifolk som et direkte udtryk for omfanget af det præsterede hoveri. Da Rise Hansen uheldigvis ikke havde taget de nødvendige forbehold over for materialets udsagnskraft, var det en let sag for en kritisk anmelder at påvise de inkonsekvenser, der gemte sig heri.

Særlig tilspidset, ja unødigt hård, blev kritikken, da Rise Hansen på basis af registrenes oplysninger mente at kunne påvise en betydelig nedgang i hoveriet 1586-1607. Det måtte Skrubbeltrang helt afvise, da afvigelserne år for år var alt for store. I realiteten øgede publikationen helt unødigt forvirringen omkring hoverispørgsmålet. "Er andre lens udspisningsregistre ikke mere overbevisende, må der for fremtiden gøres kortere proces ved behandlingen af dette materiale", slutter Skrubbeltrang sin kritik.

Den mildere stemte vismand på det landbohistoriske område var dog nok den Skrubbeltrang, som de fleste og ikke mindst studenterne mødte i slutningen af 1960'erne. Et prægnant udtryk herfor var det foredrag, han i december 1969 holdt i Historisk Samfund om forskellige tilgangsvinkler til det landbohistoriske studium.⁸⁴ Mest af alt handlede hans foredrag her om

godsejernes og bøndernes fælles interesser. Modsat de fattige husmænd gik det gårdmændene bedre over tid, bl.a. fordi foldudbyttet i hvert fald på Sjælland steg fra ca. 4 omkring 1650 til 5 godt 100 år senere. Desuden havde de flere og bedre køer i stalden. Efter 1760 bedredes konjunkturerne og dermed indtjeningen for gårdmændene. Betragtede man fæsteforholdet fra afgiftssiden, kunne det godt tage sig ud som en "udbytning...". Udtrykket faldt ikke Skrubbeltrang let i pennen, men alt i alt indebar udviklingen efter 1750 en forbedring af bøndernes vilkår.

Efter reformerne oplevede man en stærkere udnyttelse af fæstegodset. Jyderne blev nok selvejere, men sjællænderne kunne ikke klare forholdene økonomisk, og godsejerne ville ikke sælge. Det førte efter Skrubbeltrangs mening lige op til bonderøret i 1840'erne. Med endnu et bette hip til Hans Jensen i *Dansk Jordpolitik* fastslog Skrubbeltrang, at de store landboreformer nok blev "skelsættende", men ikke som andetsteds hævdet en sejr for den enevældige konge.

1970'ernes landbohistoriske status, som Skrubbeltrang læste teksten

Den 5. august 1970 kunne Skrubbeltrang, "dansk landbohistories højt fortjente førstemand...", som det udtryktes, fejre sin 70-årsdag. I den anledning havde 15 kolleger og elever leveret bidrag til et festskrift, hvori de fra

en række vinkler søgte at udvide eller uddybe nogle af hans yndlingste-maer.⁸⁵ Bidragene spændte kronolo-gisk vidt, fra senmiddelalder til 2. Verdenskrig, og i et enkelt tilfælde overskred man Danmarks grænser. Den meget nyttige Skrubbeltrang-bibliografi, Claus Bjørn havde udarbej-det, viste med sine 320 (321!) numre den imponerende spændvidde og det respektindgydende omfang af Skrub-beltrangs indsats som forsker og skri-bent.

Og hans arbejdsevne syntes ikke svækket i større grad. I 1973 kunne han for Landbohistorisk Selskab pub-licere M. H. Løvenskiolds såkaldte "hoveridagbog" fra årene 1795-1791, hvor udgiveren i et stort, indledende kapitel opridsede de lange injer i hoveriets historie i Danmark.⁸⁶ Stadig studerede han godsarkivernes fæste-arkivalier, og stadig tilgik der de hi-storiske tidsskrifter større eller mindre bidrag, mest dog i form af anmeldelser.

Gennem 1970'erne anmeldte han til *Historisk Tidsskrift* – som regel i kortere form – en halv snes værker om såvel udenlandsk som dansk land-bohistorie. Ud over et gennemarbej-det referat af de fremlagte resultater og hovedsynspunkter anføres enkelte kritiske kommentarer. Lokalhistori-keren Valdemar Andersens bidrag til den jyske hedekolonisations historie behandles nok forholdsvis imødekom-mende, men forfatteren er ifølge Skrubbeltrang tilbøjelig til at overbe-

tone betydningen af denne indsats.⁸⁷ De danske bønder og husmænd op-dyrkede langt større hedearealer end kartoffeltyskerne, påpeges det.

Udgivelsen af Christen Andersens nok så kendte dagbog fra årene 1786-97 får mange lovord med på vejen, men hist og her nærlæses de ledsa-gende kommentarer noget kritisk.⁸⁸

Et svensk værk om bondeuro i det sydlige Halland i 1770'erne giver Skrubbeltrang lejlighed til at efterlyse nordiske tilgangsvinkler i studiet af landboernes historie.⁸⁹ Ved at sam-menligne svenske og danske fæstefor-hold får han skildringen tilført et par nye og værdifulde facetter. Selv når han går ind på økonomisk-faglige bi-drag til landbohistorien, er han i stand til at bruge sin kildekritiske til-gang til at relativere de fremsatte synspunkter.⁹⁰

Hans virksomhed som opponenter ved landbohistoriske disputatser gav sig udtryk i to større anmeldelser i denne periode. Svend Gissels store værk om landgilde og udsæd på Sjælland frem-kaldte en meget indgående recensi-on fra Skrubbeltrangs side.⁹¹ Den im-ponerende arbejdspræstation bag vær-ket blev behørigt krediteret, men i dets anlæg pegede det snarere bagud mod middelalderen end fremad mod nyere tider, påpegedes det. I det per-spektiv aftegnede forhold som rota-tionsformer og foldudbytte sig noget anderledes end skildret. Foldudbyttet i

fællesskabstiden var “ikke væsentlig lavere end 4 1/2” og *ikke* 3, fastslog Skrubbeltrang nok en gang.

Nogle år senere var han opponert ved Haakon Bennike Madsens disputats om det 16.-17. århundredes danske skattevæsen, og selv om referatformen her dominerer på kritikkenes bekostning, erindrer Skrubbeltrang såvel forfatteren som sit publikum om nogle af landbohistoriens grundsætninger, sådan som han havde formet dem i tidligere værker.⁹²

Fra midten af 1970'erne blev Skrubbeltrang på ny optaget i det anmelderforum, som da leverede hovedparten af anmeldelserne til *Fortid og Nutid*. I den næste tiårsperiode skrev han hertil 15 anmeldelser, som spændte fra historisk demografi til Birgit Løgstrups administrationshistoriske disputats. I stigende grad tyede han her til referatformen, men indimellem spidses pennen til som “i gamle dage”. Forfatterne til et jubilæumsværk om grevinde Danners stiftelse blev således erindret om, at fortiden “har krav på en velovervejet, retsindig vurdering...” uden brug af alt for flotte fraser.⁹³

Ved enkelte lejligheder kom også privatpersonen Fridlev Skrubbeltrang til orde. En nordjysk sognehistorie fik ham til at mindes et foredrag, grundtvigianeren Ludvig Bøgeskov holdt engang i 1914, “hvis alvorlige, dybt religiøse tale i forsamlingshuset selv en

meget ung tilhører vanskeligt glemmer...”⁹⁴

Den lidenskabeligt engagerede historiker Fridlev Skrubbeltrang viste sig også i et par glimt hen imod slutningen af hans forfatterbane. I 1978 havde han publiceret sit historisk-faglige testamente som landbohistoriker, storværket *Det danske Landbosamfund 1500-1800*, en respektindgydende præstation, ikke mindst forfatterens alder taget i betragtning. Jeg har i en anden sammenhæng kortelig refereret nogle af dets hovedsynspunkter og i den forbindelse anført de kritiske kommentarer, Jens Holmgaard rettede mod skildringen af fæsteforholdene.⁹⁵

Værket blev naturligvis anmeldt flere steder, bl.a. i *Fortid og Nutid*, hvor Thorkild Kjærgaard tog det op til kritisk vurdering, rullet op over fire hovedproblemer: periodisering, fæsteforhold, forsiddelsesfænomenet og Sjællands påståede status som en relativt ugunstigt stillet provins.⁹⁶

For en sikkerheds skyld havde redaktøren placeret indlægget på debatsiderne; ikke desto mindre kunne det i den givne sammenhæng ikke undgå at virke som en mindre velbetænkt udfordring.

Den uheldigt valgte timing var så meget mere ærgerlig, som Kjærgaard dér rejste nogle spørgsmål, som i en anden sammenhæng kunne have virket befordrende for den faglige debat.

Hans stærke betoning af konjunkturudviklingen som den afgørende drivkraft og af skelsættende betydning for den rette periodisering kan jeg i høj grad medunderskrive. Desuden kunne Kjærgaard om end indirekte tilslutte sig et af Gunnar Olsens hovedsynspunkter omkring de sjællandske bondegårdes større potentiale. Forsiddelsesfænomenet tog Kjærgaard ret køligt på; der var jo blot tale om at udskille de folk, som ikke kunne stå distancen som gårdbruger. Og det drejede sig i det højeste om et par procent af de danske fæstegårde.

Det fremkaldte naturligvis en voldsom reaktion fra Skrubbeltrangs side. Forinden havde han taget Kjærgaard kraftigt i skole for dennes lidet skønssomme Reventlowportræt, sådan som det var tegnet i *Dansk biografisk Leksikon*.⁹⁷ At betegne Danmarks store statsmand, Chr. D. Reventlow som en "krukke" – det står der faktisk – var efter Skrubbeltrangs opfattelse aldeles uberettiget, historisk-fagligt som menneskeligt betragtet. Fra Reventlows hoveribetænkning fra 1788, udgivet af samme Thorkild Kjærgaard,⁹⁸ kunne Skrubbeltrang da også citere en passage, som ret beset sender krukken tilbage til sin afsender.

I gensvaret på Kjærgaards anmeldelse hæftede Skrubbeltrang sig ved såvel historikerens som kritikerens rolle i forhold til offentligheden, idet begge efter hans opfattelse havde et ansvar at leve op til.⁹⁹ Han kunne ikke accep-

tere Kjærgaards kritik; et spørgsmål som "tidsinddelingen", som han kaldte periodiseringen, var for ham et "underordnet spørgsmål...". Forsiddelsesproblemet hang i høj grad sammen med høstens udfald. Det så man i 1790'erne og i tiden, der fulgte. Der skulle ikke meget til, før en fæstebonde blev sat på porten.

Opgøret med Thorkild Kjærgaard blev i realiteten Skrubbeltrangs sidste markering på det historisk-faglige område. Han havde ikke ønsket sig en sådan sortie, men den blev på en måde symptomatisk for hans lange, utrættelige og lidenskabeligt betonede vogtergerning på den landbohistoriske arbejdsmark. Man kan nok mene, at lys og skygge ikke altid blev lige rimeligt eller retfærdigt fordelt, når han spidsede pennen til i sit arbejdsværelse, men hans engagement og hans faglige indsigt kunne ingen betvivle.

VI. Sammenfattende bemærkninger

Skrubbeltrang grundlagde det landbohistoriske studium i Danmark

Så enkelt kan forholdet udtrykkes, selv om der før hans tid var fremkommet skildringer af landboernes historie. Forskellen mellem disse bidrag og Skrubbeltrangs værker er i al kortshed den, at historikere af det ældre slægtled drøftede landboernes forhold som blot et enkelt led i en bredere,

Danmarkshistorisk sammenhæng. Uden at overse en Hans H. Fussings bidrag til historien om danske landboforhold kan man uden overdivelse hævde, at Skrubbeltrang var den første, som systematisk og metodisk brugte de primære kilder i lokale og regionale arkiver til at udforme en sammenhængende skildring af landbobefolkningens eksistens- og levevilkår forud for etableringen af den officielle statistik.

Klarere end nogen anden før ham opfattede Skrubbeltrang disciplinen landbohistorie som beretningen om en hidtil overset befolkningsgruppes udvikling gennem nyere og nyeste tid.

Historien om denne opstigning opfattede Skrubbeltrang som én sammenhængende beretning af politisk-historisk natur, hvor de sociale og økonomiske udviklingstræk var indføjjet i helheden, ikke skildret som selvstændige forløb. Det var dog ikke bondestanden selv, som tog initiativet til at sætte udviklingen i gang. Det lå dengang uden for deres muligheder. Denne opgave tilfaldt i stedet en kreds af humanit indstillede reformvenner. De som havde øje for de positive udviklingsmuligheder, som lå gemt her. Til gengæld tog bondebefolkningen ret snart sagen i egen hånd, og takket være en vekselvirkning mellem en forbedret børne- og voksenundervisning på den ene side og en folkelig oplysningsvirksomhed på den anden blev bondestandens ledere sat i stand til at varetage standens interesser i et

demokratisk samspil med andre samfundsgrupper.

På denne måde blev bondestandens udviklingshistorie en integreret del af den demokratiseringsproces, som fandt sted i det danske samfund gennem det 19.-20. århundrede. De danske historikere kunne naturligvis ikke stå uden for denne proces, eftersom det var deres opgave at skildre den faktiske udvikling. I særlig grad engageredes heri repræsentanter for den radikale historikerretning, som Skrubbeltrang tilhørte. En demokratisk samfundsudvikling frem mod en mere ligelig fordeling af samfundsgoderne blev den mere eller mindre skjulte dagsorden for mange af de historiske bidrag, som fremkom efter radikalismens gennembrud i de sidste årtier af det 19. århundrede, Landboreformernes videreførelse i vor tid.

Med sit udgangspunkt i et grundtvigsk, frisindet gårdmandsmiljø stod det hele tiden Skrubbeltrang klart, at en forbedret folkeoplysning var et særdeles vigtigt element i denne udvikling. Historikeren stod midt i eller måske snarere forrest i denne proces. Det var hans opgave at tolke fortiden ud fra de kilder, som i tid og rum stod bondebefolkningen nærmest på ethvert trin af denne udvikling. Det forklarer efter mit skøn hans utrættelige arbejde med et svært tilgængeligt og arbejdskrævende kildemateriale, som ikke uden videre ville lade sig afkode dets reale indhold.

De forudgående sider i denne artikel skulle da gerne vise, hvorledes Skrubbeltrang forsøgte at løse den store opgave at give en talrig samfundsgruppe som husmændene og fæstebønderne historisk mund og mæle, vel at mærke set som en del af det danske landbosamfund som helhed. Hans vigtigste værktøj var kildekritikken; når først kendsgerningerne stod der på rad og række, befriet for slagger, kunne de forholdsvis let føjes sammen til en helhed. Det sammenbindende element var da en tankemæssig forestilling om den udvikling frem mod et demokratisk samfund, der fandt sted i samme periode.

Det begrundes efter mit skøn den ringe interesse, han især i sine folkelige værker nærede for fagtekniske, operationelle procedurer som problemformulering, periodisering og opstilling af noteapparat, litteraturliste osv. Det vigtigste var det sandfærdige realindhold, historikeren her havde fremlagt til gavn og glæde for sine medborgere, idet han havde et etisk begrundet ansvar for rigtigheden af det fremførte. Når dette stof dernæst indgik i den offentlige meningsdannelse, havde historikeren dermed bevist sit fags betydning, dets relevans for nu at bruge et moderne udtryk. Historien var med andre ord en samfundsnyttig videnskab og historikeren en art seer, man kunne pejle sig ind efter. Skrubbeltrangs historiesyn var folkeligt i ordets egentligste forstand. Nærmest sengrundtvigsk i sin tro på oplysningens magt.

Disse idealistisk stemte, videnskabs-eksterne forhold havde Skrubbeltrang imidlertid ret svært ved at videreføre i en tidsalder, hvor de traditionelle, åndelige værdier i stigende grad blev fortrængt af en materialistisk motiveret livsholdning. Dertil kom virkningerne af en videnskabsintern professionalisering af historikerfaget, hvor de yngre årgange, sporet frem af ungdomsoprøret, ønskede kildekritikken suppleret eller ligefrem erstattet med teoridannelser om den historiske udvikling, forstået som en rent tankemæssig proces uden større reference til fortiden som en national kulturarv betragtet.

Netop fordi Skrubbeltrang aldrig gav køb på sin kildekritiske grundholdning, blev han en god vejleder for de yngre årgange af landbohistorikere, så yderst forstående og hjælpsom som han var. Men et mindre velovervejet spørgsmål, som *kunne* tolkes som en kritisk indvending mod et af hans grundlæggende synspunkter, kunne fremkalde et så voldsomt vredesudbrud, at man syntes at stå over for et helt andet menneske. Han var nok en helstøbt personlighed, men indsmeltningen var sket under meget høje temperaturer, og de sidste gløder på ildstedet sluktes aldrig.

Han var heller ikke fremmed over for begrebet professionel jalousi, åbenbart en uudryddelig del af det snævre, faglige miljø, som den danske historikerverden var og stadig er. Hans

gentagne kritik af en forsker som Hans Jensen kom på en måde til at virke lammende, eftersom Skrubbeltrang såvel i sin anmeldelse af *Dansk Jordpolitik* som i sin ofte gentagne afstandtagen fra de heri fremlagte resultater efterhånden kom til at tegne billedet af en mindre gedigen præstation fra Hans Jensens side. Og så var manden desuden homoseksuel. Det lukkede dengang af for en ansættelse som underviser.

Det gentagne opgør med en så dygtig og flittig forsker som Rise Hansen tangerer også det paranoide. Noget lignende kan eftervises i Skrubbeltrangs aldrig hvilende kritik af Falbe-Hansen, når denne bevægede sig ind på husmændenes forhold.

Rakte Skrubbeltrangs betydning og indflydelse så ud over sin tid, kunne man til sidst spørge. Det mener jeg afgjort og håber at have dokumenteret det tilstrækkeligt grundigt i det forudgående. Gang på gang frapperes man over den skarpsindighed og indsigt, hvormed han tolker sit materiale. Hans realkommentarer viser også en dyb fortrolighed med landboernes daglige tilværelse i fortid som i nutid. Der er altid noget at hente, noget at komme tilbage til, når man læser Skrubbeltrang. Det personlige engagement ligger lige for dagen. Han var nok sit fags førstemand, men det var en position, han havde stridt sig frem til under store, personlige omkostninger.

NOTER

1. Erik Helmer Pedersen: "Danske husmænd i den politisk korrekte Danmarkshistorie", *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 129-49.
2. Erik Helmer Pedersen: "Det grønnes – men gror det? Dansk landbohistorie og det reformerte landbrug" I-II, *Fortid og Nutid* 1999:1, s. 27-63, og 1999:2, s. 116-41.
3. Johan Hvidtfeldt: "Stavnsbaandslitteratur", *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 32-44.
4. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919 I. Udviklingen af Statsregulering og Bondebeskyttelse indtil 1810*, 1936.
5. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske Bonde 1788-1938*, 1938.
6. *Fortid og Nutid* 12, 1935-36, s. 162-65.
7. Sst., s. 171-73.
8. Se min karakteristik af værket og dets baggrund i *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 140f.
9. Kjeld Bjerke, Hans Jensen og Karl Madsen: *Dansk Landbrug fra 1880 til 1938*, 1939, s. 9-57.
10. Skrubbeltrang 1938 (se note 5), s. 227.
11. Sst., s. 136ff.
12. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste. Studier over sjællandske Landboforhold i Perioden 1660-1800*, 1940.
13. *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 197-99.
14. Skrubbeltrang 1940 (se note 12), s. 62.
15. Sst., s. 20f.
16. Sst., s. 21.
17. V. Falbe-Hansen: *Stavnsbaands-Løsningen set fra Nationaløkonomiens Standpunkt I*, 1888, s. 127-30.
18. Skrubbeltrang 1940 (se note 12), s. 63ff.
19. Sst., s. 148.
20. Sst., s. 277.
21. Sst., s. 279ff.
22. Sst., s. 323.
23. Sst., s. 355.
24. Sst., s. 358ff.
25. *Historisk Tidsskrift* 10-6, 1942-44, s. 301-09.
26. Skrubbeltrang 1940 (se note 12), s. 12.
27. Sst., s. 106, 313, 327 og 359.
28. Sigurd Jensen: "Det 18. Aarhundredes Bondeskifter og deres Kildeværdi", *Fortid og Nutid* 12, 1937-38, s. 159-72.
29. Skrubbeltrang 1938 (se note 5), s. 26f.
30. Fridlev Skrubbeltrang: "Bondeskifter og Foldudbytte", *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 20-31.
31. Fridlev Skrubbeltrang: "Hoveriindberetninger som Kilder til dansk Landbohistorie", *Fortid og Nutid* 14, 1941-42, s. 1-28.
32. Der blev også plads til den traditionelle fodnote med kritik af Hans Jensens *Dansk Jordpolitik I* (se note 4), sst., note s. 8.
33. Fridlev Skrubbeltrang: "Nogle Kilder til ældre dansk Landbrugsstatistik", *Historisk Tidsskrift* 11-1, 1944-46, s. 245-86.
34. Gunnar Olsen: "Studier i Præstemantallene 1677-1687", *Fortid og Nutid* 13, 1939-40, s. 157-90.
35. Sst., s. 173f.
36. Sst., s. 175f.
37. C. Rise Hansen: "Den økonomiske Udvikling inden for Bondestanden c. 1560 - c. 1660. Et Bidrag til dens Historie", *Historisk Tidsskrift* 10-6, 1942-44, s. 141-76. Se endvidere *Danske Magazin* 7-2, 1936, s. 195-248.
38. *Historisk Tidsskrift* 11-1, 1944-46, s. 248.
39. Gunnar Olsen: "Studier i Danmarks Kornhandel og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60", *Historisk Tidsskrift* 10-6, 1942-44, s. 428-84.
40. *Historisk Tidsskrift* 11-1, 1944-46, fodnote s. 256.

41. Sst., note s. 270.
42. Sst., s. 285f.
43. Harald Jørgensen og Fridlev Skrubbeltrang: *Det Classenske Fiediecommis gennem 150 Aar*, 1942/1993.
44. *Fortid og Nutid* 15, 1943-44, s. 66-68.
45. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmænd i Danmark gennem 300 Aar*, (Vi og vor Fortid 9), 1942.
46. *Fortid og Nutid* 15, 1943-44, s. 60-64.
47. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske Husmandsbevægelse*, (Det danske Selskabs Grundbøger), 1943.
48. *Fortid og Nutid* 1996:2, s. 142-43.
49. Fridlev Skrubbeltrang: "Danske Landboforholds Historie", *Det danske Landbrugs Historie*, red. K. Hansen, V, 1945, s. 300-607, især s. 336.
50. Roar Skovmand: *Folkehøjskolen i Danmark 1841-1892*, 1943.
51. *Andelsbladet* 45, s. 1265-67.
52. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske Folkehøjskole*, (Det danske Selskabs Grundbøger), 1946.
53. Fridlev Skrubbeltrang: "Bøger om Folkehøjskolen i dens Jubilæumsaar", *Fortid og Nutid* 17, 1947-48, s. 73-84. Se også hans oversigt i *Grundtvigstudier*, 1948, s. 91-97.
54. Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919 II. Fæstevæsenets Afvikling og Jordlougivningen i Perioden 1810-1919*, 1945.
55. Fridlev Skrubbeltrang: *Der staar en ny Tids Bonde*, 1948.
56. *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Aarboeg* 36, 1948, s. 383-400.
57. *Den danske Rigsdag* 1-6, 1949-53.
58. *Historisk Tidsskrift* 88, s. 343-49.
59. Sigurd Jensen: *Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi. Studier over dansk Bondeøkonomi i Tiden mellem Midten af det 18. og Midten af det 19. Aarhundrede*, 1950.
60. *Historisk Tidsskrift* 11-3, 1950-52, s. 463-81.
61. *Landet XI* nr. 26, s. 3-4; *Fortid og Nutid* 18, 1949-51, s. 312-14.
62. Fridlev Skrubbeltrang og Kamma Struwe: "Storhandelens gennembrud og de store landboreformer", *Historikergruppens Danmarkshistorie II*, 1951, s. 7-86.
63. Fridlev Skrubbeltrang: *Den danske husmand I*, 1952.
64. I sin anmeldelse af begge husmandsbøger satte Sigurd Jensen dog fingeren på et ømt punkt, da han anholdt en tendens til snørklet sprogbrug. Desuden kunne han have ønsket sig linjerne trukket noget skarpere op, gerne på bekostning af det læs af detaljer, Skrubbeltrang op-hobede sine steder, *Fortid og Nutid* 19, 1954-56, s. 215-16.
65. Fridlev Skrubbeltrang: *Agricultural Development and Rural Reform in Denmark*, (FAO Agricultural Studies 22), Rom 1953.
66. Holger Munk: *Rytterbonden*, 1955.
67. *Fortid og Nutid* 19, 1954-56, s. 333-37.
68. Fridlev Skrubbeltrang: "Om brugen af landbohistorisk talmateriale", *Fortid og Nutid* 19, 1954-56, s. 249-68.
69. Aksel E. Christensen: "Senmiddelalderlige Fæsteformer som Forudsætning for Forordningen om Livsfæste af 1523", *Festskrift til Erik Arup*, 1946, s. 134-56, især s. 151. Til samme festskrift leverede Skrubbeltrang i øvrigt selv et bidrag: "Kapitelstakster og Kirkekøb paa Sjælland i det 18. Aarhundrede", s. 225-49.
70. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774*, 1957.
71. *Jyske Samlinger*, Ny rk. 4, 1957-58, s. 307-17.
72. Fridlev Skrubbeltrang: *Den sjællandske Bondestands Sparekasse 1856-1958*, 1959.
73. Sst., s. 134ff.
74. *Fortid og Nutid* 21, 1960-61, s. 72-74.
75. Fridlev Skrubbeltrang: "Fæstegården som forsørger. Aftægt og anden forsorg i det 18. århun-

- drede”, *Jyske Samlinger*, Ny rk. 5, 1959-61, s. 237-74.
76. Fridlev Skrubbeltrang: “Developments in Tenancy in Eighteenth-Century Denmark as a Move towards Peasant Proprietorship”, *The Scandinavian Economic History Review* 9-2, 1961, s. 165-75.
77. Gunnar Olsen: *Træhesten, hundehullet og den spanske kappe*, 1960; anmeldt af Skrubbeltrang i *Højskolebladet* 84, 1960, s. 738-39, og senere i udvidet form i *Historisk Tidsskrift* 11-6, 1962, s. 632-40.
78. *Historisk Tidsskrift* 11-6, 1962, s. 632-40.
79. Slicher van Bath: *Accounts and Diaries before 1800 as Sources for Agricultural History*, 1961, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-1, 1963, s. 251-53; samme: *Yield Ratios 810-1820*, 1963, anm. i *Historisk Tidsskrift* 12-1, 1964, s. 391-94; samme: *Afdeling agrarische geschiedenis landbouwhogeschool*, (A.A.G. Bijdragen 13), 1965, anm. i *Historisk Tidsskrift* 12-2, 1967, s. 535-37.
80. Fridlev Skrubbeltrang: *Det indvundne Danmark*, 1966.
81. *Historisk Tidsskrift* 12-2, 1967, s. 483-84.
82. *Præsteindberetninger om fæstegods m.v. i Vendelbo stift 1568 og 1599*, udg. C. Rise Hansen, 1964, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-3, 1968, s. 219-22.
83. C. Rise Hansen: *Hoveriet på Ringsted Kloster 1570-1620*, 1968, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-4, 1969, s. 229-35.
84. Fridlev Skrubbeltrang: “Tradition og nyindstilling ved benyttelsen af kilder til dansk landbohistorie”, *Fortid og Nutid* 24, 1970, s. 230-41.
85. *Landbohistoriske studier tilegnede Fridlev Skrubbeltrang på halvferdsårsdagen den 5. august 1970*, red. Svend Gissel, (Landbohistoriske Skrifter 4), 1970.
86. *Bol og By* 7, 1973; jfr. *Fortid og Nutid* 1999:1, s. 34-35.
87. *Historisk Tidsskrift* 12-5, 1971, s. 521-23, resp. sst. 77, s. 318 (anm. af Vald. Andersen: *Fra Alheden*, 1975).
88. *Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786-1797*, udg. Jens Holmgaard, 1969.
89. Staffan Smedberg: *Frälsebonderörelser i Halland och Skåne 1771-76*, Uppsala 1972, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-6, 1973, s. 612-19.
90. Se f.eks. hans anm. i *Historisk Tidsskrift* 77, s. 308-10, af Lars Herlitz: *Jordägendom och ränta*, 1977, og samme: *Fysiokratismen i svensk tappning 1767-1770*, 1974.
91. Svend Gissel: *Landgilde og udsæd på Sjælland i de store mageskifters tidsalder*, 1968, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 12-6, 1972, s. 243-53.
92. Haakon Bennike Madsen: *Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530-1660*, 1978, anm. af Skrubbeltrang i *Historisk Tidsskrift* 79, s. 150-55.
93. *Jægerspris Slot og Kong Frederik den Syvendes Stiftelse*, red. Roar Skovmand, 1974, anm. af Skrubbeltrang i *Fortid og Nutid* 26, 1975, s. 169-72.
94. C. Nørrelykke: *Sognet*, 1975, anm. af Skrubbeltrang i *Fortid og Nutid* 26, 1976, s.353f.
95. *Fortid og Nutid* 1999:1, s. 27-63, jfr. note 2.
96. *Fortid og Nutid* 29, 1981, s. 276-84.
97. *Historisk Tidsskrift* 81, s. 193-95.
98. Se *Fortid og Nutid* 1999:2, s. 116-41, jfr. note 2, især s. 118-19.
99. *Fortid og Nutid* 29, 1982, s. 445-48.